

До 500-річчя виникнення українського козацтва

В. А. Смолій (Київ)

Традиції визвольної війни 1648—1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.)

У статті висвітлене широке коло питань, пов'язаних з впливом традицій визвольної війни 1648—1654 рр. на розвиток антифеодальних рухів на Україні. Простежується зміна суспільних стереотипів селян і козаків на проблеми «землі і волі», показано, як ця найголовніша проблема феодальної доби переломлювалася крізь призму соціальних та визвольних завдань у боротьбі селянсько-козацьких мас українських земель в другій половині XVII—XVIII ст.

Традиція становить один з важливих елементів суспільно-психологічних явищ і є спадщиною, яка передається «від покоління до покоління й зберігається в певних суспільствах, класах і соціальних групах протягом тривалого часу. Традиція охоплює об'єкти соціальної спадщини (матеріальні й духовні цінності); процес соціального наслідування, його засоби»¹.

Традиції діють в усіх соціально-економічних формаціях і поширюються на всі сфери суспільно-політичного життя. Суперечливість і двоїстість традицій полягає у тому, що вони поділяються на негативні (часто їх називають пережитками), позитивні та нейтральні². Особливо велика роль у суспільному розвитку належить прогресивним традиціям, які не лише акумулюють соціальний досвід минулого і того часу, протягом якого вони поширюються, а й становлять перехідну ланку до майбутнього³.

В історичному процесі українського народу великою школою боротьби, в горнилі якої кристалізувався соціальний досвід повсталих, стали події визвольної війни 1648—1654 рр. (у працях окремих дослідників вони справедливо кваліфікуються як селянська війна⁴). Протягом шести років пригноблені класи-стани (селянство, рядові козаки, трудове населення міст) не лише виступали проти польсько-шляхетського панування, а й прагнули розв'язати ряд соціальних проблем. Результативність подій 1648—1654 рр. на Україні в соціальній сфері була досить ваговою: знищене велике землеволодіння польських магнатів і шляхти, істотно ослаблена феодальна залежність безпосередніх виробників від своїх власників, відбулися помітні зміни в класово-становій структурі тогочасного суспільства і т. п. Безпосереднім наслідком подій визвольної війни став масовий перехід селян в козацький стан і юридичне закріплення за ним ряду економічних та правових прерогатив. Відбулися помітні зміни в структурі земельної власності — велика частина угідь перейшла в руки безпосередніх виробників⁵. Ці реалії економічного розвитку українських земель післявоєн-

¹ Философский энциклопедический словарь.— М., 1983.— С. 692.

² Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 131.

³ Уледов А. К. Актуальные проблемы социальной психологии.— М., 1981.— С. 84.

⁴ Див.: Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— С. 235.

⁵ Див.: Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст.— К., 1960.— С. 67—84; Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— С. 83—97.

ного часу мали стійкий і довгостроковий характер. Вони діяли протягом багатьох століть і стали об'єктивною основою для вироблення нових стереотипів мислення й світосприймання широких селянсько-козацьких мас України.

В період, коли панівний клас розгорнув широкомасштабний наступ на соціальні здобутки трудящих, велику роль в їх боротьбі проти феодального гніту відіграла сила народної пам'яті (у спеціальній літературі відзначається, що пам'ять є одним з важливих компонентів історичних традицій)⁶. В роки великих збройних повстань чи в період відносного затишшя селяни і рядові козаки своїми думками поверталися до часів визвольної війни, коли їх соціальні ідеали матеріалізувалися в практичних діях повсталих. У свідомості широких народних мас України події 1648—1654 рр. стали важливим рубежем у зміні їх соціально-економічного становища. Посли Війська Запорозького під час переговорів у Москві (листопад 1657 р.) свідчили: «...как де они учинились под государевою высокою рукою с гетманом с. Богданом Хмельнитцким, и им де гетман Хмельнитцкой никаких налог не чинил, и волностей их не отнимал. В ныне, де как обрали на гетманство Ивана Выговского, друзья его и советники... а не всем войскам Запорожским... волности их учали у них отнимать и в речках рыбы ловить, и вина на продажу держать не велели, а отдают то все на ранды. А что де каких поборов в Войске Запорожском собираетца, то все собирает себе гетман же...»⁷. Характерно, що нові тенденції в соціальній політиці панівного класу (насамперед процес феодалізації козацької старшини) екстраполювалися не лише на одного І. Виговського. В очах рядового козацтва ці нові тенденції уособлювали також «и полковник и сотники и всякие начальные люди»⁸, тобто всі представники панівної верхівки суспільства. Критично осмислюючи політику гетьмансько-старшинської адміністрації в соціальній сфері, представники народу прагнули висловити свій погляд і на справедливе вирішення земельного питання. «Толко и волности было, кто и где займет пооружнее место земли и лугу и лесу, да огородит или окапает, да поселитца своей семьей, да тем и владеет в городбе своей; а крестьян де на тех землях... кто собой занял, никому не волно держать...»⁹ Це не єдина згадка в документах, де соціальна політика гетьманської адміністрації оцінена представниками народу. Ще воевода А. В. Бутурлін у відписці царю від 2 квітня 1657 р. (тобто за кілька місяців до смерті Б. Хмельницького) писав про те, що серед селянсько-козацьких мас України циркулюють чутки, що «де он гетман и писарь и полковники и иные начальные люди со всех городов, с ранд, и с сел из деревень емлют себе поборы большие и тем самым они богатеют, а им казакам ничего не дают»¹⁰.

Традиції визвольної війни 1648—1654 рр. (особливо в їх соціальному аспекті) мали загальний характер і поширювалися практично в усіх українських землях. Разом з тим, не слід недооцінювати регіональних особливостей, а також хронологічних факторів проявів цього явища. На Лівобережній Україні роль і значення традицій особливо зросли в перші десятиріччя XVIII ст., тобто в період, який характеризувався різким посиленням кріпосницьких тенденцій у суспільному житті, неухильним зростанням феодального землеволодіння, обмеженням прав козацького стану і т. п. В цих умовах рядове козацтво і феодально залежне селянство дедалі частіше згадували короткочасну «вольницю», часи без феодала і ненависної панщини, які у них, безпе-

⁶ Бромлей Ю. В. Указ. соч.— С. 132.

⁷ Акты ЮЗР.— СПб., 1872.— Т. 7.— С. 187.

⁸ ЦДАДА СРСР, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стб. 389, арк. 906.

⁹ Акты ЮЗР.— Т. 7.— С. 349.

¹⁰ ЦДАДА СРСР, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стб. 386, арк. 906.

речно, асоціювалися насамперед з визвольною війною 1648—1654 рр. Про це недвозначно свідчать документи.

Важливо відзначити, що народна пам'ять зберігала свою силу не лише в роки відкритої збройної боротьби, а й в так звані мирні періоди історичного процесу, коли соціальні суперечності проявлялися в менш гострих формах. У величезному корпусі документів «Генеральні слідства про маєтності» (1729—1730 рр.), який досить повно відбиває соціальні настрої трудящих Лівобережжя, цей аспект питання знайшов відображення у численних свідченнях старожилів. Вони, як правило, розпочинаються такими словами: «По изгнанию ляхов гетманом Богданом Хмельницким з Малой Россіи стало быть то будыще войсковое свободное» (с. Лакома Буда Стародубського полку); «а за гетмана Богдана Хмельницкого, свободное было войсковое, а не было не в чієм подданстве и послушании» (с. Білокопити Ніжинського полку); «за гетмана Богдана Хмельницкого, волное войсковое было и ни в чієм подданстве не было» (с. Бачевськ Ніжинського полку); «а за гетмана Богдана Хмельницкого, осталося свободное войсковое и не в чієм подданстве и владении не было» (с. Уланів Ніжинського полку)¹¹.

Ці висловлювання представників сільських громад цікаві насамперед тим, що відбивають традиційні погляди селян і рядових козаків на соціальні результати визвольної війни (зокрема, виникнення так званих вільних військових сіл). Однак слід, очевидно, враховувати і той факт, що ці погляди проявлялися вже не в «чистому вигляді», а були, як правило, пропущені крізь призму соціально-історичних умов 20—30-х років XVIII ст. Ось чому у свідченнях старожилів на перший план висувалося одне з основних питань феодальної епохи — питання про землю. Оперуючи відомими їм фактами (що, як правило, зберігалися лише в їхній пам'яті), селяни прагнули переконати чиновників полкових канцелярій у приналежності тих чи інших населених пунктів до категорії «вільних військових сіл», які мали особливий економічний і правовий статус¹².

Селяни і рядові козаки намагалися дати свою оцінку політиці гетьманів і старшини в земельному питанні. У травні 1729 р. «козаки и тяглые люди» восьми «владельческих» сіл (Армин, Чешуйки, Висока, Костяничі, Лопазни, Семки, Ляличі, Саники) Мглинської сотні Стародубського полку заявили в полковій канцелярії: «...Когда гетман Богдан Хмельницкий з войском козацким выбил всех ляхов с Украины, стали бит во владении гетманском и войсковом и, як уже он гетман Богдан Хмельницкий поддался под высокодержавнейшую руку монархи всероссийскаго, тогда начал раздавать некоторіе заслужаним и знатным людем малороссійским в подданство за верніе их услуги войсковіе вместо лядских панов, заохочуци малороссян до больших услуг войскових же, что и протчие гетманы такоже чинили по Хмельницком...»¹³

Представники селян і рядових козаків прямо і недвозначно висловили своє ставлення до проблеми формування феодального землеволодіння на Україні. По-перше, в цих свідченнях міститься заперечення особливих прав старшини на землю. На їх думку, земельні пожалування Б. Хмельницького і наступних гетьманів — це лише матеріальне заохочення старшинської верхівки «за верніе их услуги войсковіе». По-друге, селяни і козаки розуміли соціальний характер політики гетьманської адміністрації, яка дарувала земельні угіддя виключно «заслуженим и знатным людем малороссійским». Характерним

¹¹ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів.— К., 1929.— Т. 1.— С. 491.

¹² Там же.— С. 451, 452; Лазаревский А. М. Села Конотопского уезда // Зап. Черниг. губери. статист. комиссии.— 1862.— Кн. 2.— Вып. 3—4.— С. 189.

¹³ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів.— К., 1929.— Т. 1.— С. 463.

був і підхід представників селянсько-козацьких мас до визначення етапів формування на Україні великих земельних латифундій козацької старшини. Перший з них вони відносили до періоду визвольної війни, коли панівний клас змушений був зважати насамперед на антифеодальні настрої трудящих; другий розпочався у післявоєнні роки і відзначався масштабними роздачами землі фонду «вільних військових сіл».

Кому ж належала земля? Які правові норми мали регулювати систему поземельних відносин? Селянство України не припускало будь-яких альтернатив розв'язання цих питань. На їх думку, всі земельні угіддя належали їм на цілком законних підставах, і традиційно це фіксувалося у неписаних нормах звичаєвого права. В цих умовах ідея про займанщину, тобто земельну власність, здобуту правом першої займки вільних площ землі, їх самостійного обробітку у свідомості селян виступала як найбільш справедливе вирішення земельного питання. Цей факт дослідники відзначають на матеріалах другої половини XVII ст.¹⁴ і першої половини XVIII ст.¹⁵ Збереглася ця ідея, як свідчать Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр. та інші документи¹⁶, у свідомості селян і козаків також у другій половині XVIII ст.

Разом з тим, перерозподіл земельних угідь на основі займанщини в уявленнях народу (в основному з часів визвольної війни) тісно пов'язувався з вирішенням не менш важливої проблеми того часу — проблемою звільнення від різних форм феодальної залежності¹⁷. Слід підкреслити, що соціально-психологічним фактором, який впливав на формування світогляду безпосередніх виробників, було існування козацтва. З жорстоко переслідуваного і гнаного у XVI — першій половині XVII ст. воно перетворилося у привілейоване, визнане царськими законодавчими нормами (так звані «Березневі статті» 1654 р.)¹⁸. Ці реалії тогочасної дійсності і були основою масового покозачення населення України. Незважаючи на об'єктивно зумовлений процес деформації особливого суспільного статусу козацтва, зокрема втрату ним протягом XVIII ст. багатьох привілеїв, обезземелення і помітну соціальну диференціацію, становище козацького стану у свідомості селян було альтернативою їх власного підневільного існування.

В історичній науці вже відзначалося, що «шукання козацтва» стало в XVIII ст. однією з найбільш поширених форм антифеодальної боротьби¹⁹. Разом з тим варто підкреслити, що це був лише перший крок на шляху багаторічних судових тяжб, які нерідко переростали у відкриті збройні конфлікти з феодалом. Так, саме з цієї форми розпочалася боротьба селян і козаків сіл Кулаги і Суботовичі (Новомиська сотня, Стародубський полк). Вже перша чолобитна від 12 липня 1748 р. у Генеральний військовий суд свідчить, що кулаги підтвердження своїх прав на землю і належності до козацького стану шукали ще за часів визвольної війни і в перші післявоєнні десятиріччя. «...Інних отци, деди, а инних деды и предки в полку Стародубском,— писали вони,— з власних своих козацких грунтов и поселений, кои еще за полского владения ими, предками нашими, от многих давних лет з сирого кореня распахани, в званні козаком служили і вся-

¹⁴ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— С. 85—96.

¹⁵ Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.— Киев, 1986.— С. 39—41.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 217, арк. 31, 37, 135; оп. 2, спр. 532, арк. 19.

¹⁷ Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.): Ист.-юрид. очерк по арх. источникам.— Киев, 1908.— С. 18—19.

¹⁸ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т.— М., 1954.— Т. 3.— С. 560—570.

¹⁹ Путро О. І. «Шукання козацтва» як форма антифеодальної боротьби // Укр. іст. журн.— 1969.— № 11.— С. 96—102.

кие войсковые походы отбывали...»²⁰. Теза про козацьку генеалогію кулагців зустрічається також в інших документах, які надсилалися до відповідних державних органів влади²¹.

Питання про козацтво неодноразово порушувалося жителями с. Фоевичі (Топальська сотня, Стародубський полк). У скарзі до Сенату (вересень 1748 р.) вони писали: «Мы, нижайшые, не хотим Чарнолузскому (власнику села.— В. С.) быть подданными по природе нашей казачей, но желаем в.и.в., наследуя своих предков, служить и добр своих попустить, на которых они осадили четыре слободы и четыре плотины встроили...»²². Характерно, що в обох випадках автори документів вважали за потрібне підкреслити, що «мужичих ґрунтов ізстари... не бывало» (с. Кулаги); «в селе нашем... одни казаки живали, а мужика и владельцы не единого не бывало» (с. Фоевичі)²³. Словосполучення «мужичье ґрунта», «мужик и владелец» у цих документах, гадаємо, не випадкові. Далекі від розуміння внутрішніх законів розвитку феодального суспільства, безпосередні виробники однак добре бачили взаємозв'язок між селянським землеволодінням і організацією маєтку у селі, між залежним селянином та його антиподом — феодалом-власником. Майже в аналогічних термінологічних висловах право на свою козацьку приналежність відстоювали жителі Турбаїв, Кліщинців і багатьох інших сіл Лівобережжя та Слобожанщини²⁴.

В другій половині XVIII ст. постало питання про права і привілеї власне і для представників козацького стану (насамперед це було пов'язане з поступовим обмеженням і ліквідацією царським урядом специфічних рис та особливостей політико-адміністративного устрою на українських землях). Не випадково, вважаємо, майже кожний козацький наказ в Комісію по підготовці нового Уложення (1767 р.) містив окремий пункт про так звані вольності і свободи. Як і в попередній час, укладачі наказів джерела законності своїх природних прав «шукали» у період визвольної війни. Симптоматично, наприклад, що у наказі Прилуцького полку козаки «просят подтвердить прежние малороссійские права, вольности и обыкновения с которыми гетман с Войском Запорожским и народом малороссійским пришли под Всероссійскую державу»²⁵. Традиційно термін «вольности и обыкновения» мав досить велике смислове навантаження, що давало різним категоріям козацтва можливість для широкого його тлумачення. Якщо старшина інтерпретувала його лише з позицій своїх вузькостанових інтересів, то для основної маси козацтва перспектива повернення до своїх давніх звичаїв асоціювалася, безперечно, з поняттями «земля», «воля», і означала відносно невеликі феодальні повинності, вільне, нерегламентоване господарювання. Характерно, що навіть у наказах козаків від Новоросійської губернії (тобто району порівняно пізньої колонізації) також фігурує окремий пункт про збереження «навекі подлуг прежних наших стародавних обычаев», які, на їх думку, фокусувалися на «неспомещательном и свободном во всех наших добрах... владении»²⁶.

Вплив традицій визвольної війни 1648—1654 рр. на соціальні уявлення селянсько-козацьких мас України і посилення їх антифеодальної боротьби був значно масштабнішим. Він з часом ставав основою поступового прилучення їх до політичного життя. Так, у наказах ко-

²⁰ Селянський рух на Україні, середина XVIII — перша чверть XIX ст.: 36. документів і матеріалів.— К., 1978.— С. 31.

²¹ Там же.— С. 32.

²² Там же.— С. 37.

²³ Там же.— С. 31, 35.

²⁴ Див.: Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: Друга половина XVII—XVIII ст.— К., 1985.— С. 110.

²⁵ Наказы Малороссійским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения.— Киев, 1889.— С. 160.

²⁶ ЦДАДА СРСР.— ф. 342, оп. 1, спр. 109, ч. 12, арк. 75.

заків в Комісію по підготовці нового Уложення спеціально порушувалося питання про реформи адміністративних і військових установ Лівобережної України. Вихідним пунктом міркувань козаків виступала теза про те, що «как прежде великий государь... Алексей Михайлович... при соединении гетмана Богдана Хмельницкого под Российскую державу, 1654 года февраля 17 дня, пожаловал заслуженных козаків честію дворянскою і всеми свободами и преимуществами...»²⁷. Який зміст вкладали козаки в цю тезу? Вони вимагали, по-перше, повернення до традиційних умов виборів на загальних військових радах гетьмана і старшини (генеральної, полкової і сотенної) і, по-друге, проведення реформи у сфері судочинства й впорядкування діючих правових норм (в їх основу передбачалося покласти «статьи гетмана Богдана Хмельницкого»²⁸. Майже аналогічне прохання висловили козаки Слобідської України («служить полковую службу по-прежнему, а введенные князем Шаховским новости оставить»)»²⁹.

В дещо іншій політичній ситуації розгорталася соціальна боротьба в правобережному регіоні українських земель. Повторна анексія Правобережжя Річчю Посполитою (1660 р.) істотно впливала на характер, форми і вияви соціального протесту народних мас. Класова боротьба стала могутнім фактором у визвольному русі, в ході якого вирішувалася важлива етнополітична проблема — возз'єднання Правобережної України з іншими українськими землями.

В боротьбі народних мас Правобережжя проти польсько-шляхетського панування у другій половині XVII—XVIII ст. досить помітна роль належала традиціям визвольної війни. Власне, сам факт організаційного оформлення цієї боротьби у вигляді дій козацьких полків (80-і роки XVII ст.) свідчив про новий стереотип, що склався у свідомості народу, для якого козацький устрій уявлявся найбільш оптимальною формою суспільної організації. Територію, де виникли полки (з центрами у Брацлаві, Корсуні, Фастові, Богуславі), Семен Палій, Самусь, Захар Іскра, Андрій Абазин вважали цілком автономною і не підпорядкованою юрисдикції королівської адміністрації. Тут існували порядки, започатковані ще в часи визвольної війни, діяли норми звичаєвого права і судочинства. На своєрідний політико-правовий статус козацької території звернув увагу літописець. «Утишивши же Заднепріа и поосажовши многие гради,—писав Григорій Грабянка,—людьми осел бы (Палій.— В. С.), яко удельный пан, войска свои охотніе по Полесю, даже до литовской границе розстановляючи...»³⁰. Очевидець цих подій польський регіментар С. Дружкович доповідав королю, що «Палей организует около Фастова удельную область (підкреслено нами.— В. С.)»³¹. Для пригноблених верств народу події 1648—1654 рр. сприяли підвищенню значущості ряду актуальних суспільних питань, у вирішенні яких селяни, рядові козаки, трудове населення міст поклалися виключно на силу зброї. Документальні джерела прямо і недвозначно вказують на це. Так, овруцький бурмистр К. Москаленко говорив міщанам (1684 р.): «Я тут король, воевода і староста овруцький, не новина мені і моїм помічникам бити і топити ляхів...»³². Традиції попередніх народних виступів, насамперед визвольної війни, закарбувалися у свідомості якнайширших соціальних категорій українського народу. Селяни с. Борове Овруцького повіту заявили королівським чиновникам: «Якщо можна з тих країв всіх

²⁷ Наказы Малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения.— С. 142.

²⁸ Там же.— С. 152, 157, 153, 164.

²⁹ ЦДАДА СРСР, ф. 342, оп. 1, спр. 109, ч. 8, арк. 119, 153 зв. 206.

³⁰ Летопись Григория Грабянки.— Киев, 1854.— С. 239.

³¹ Цит. за: Антонович В. Б. Последние времена казачества на правой стороне Днепра.— Киев, 1868.— С. 86.

³² ЦДІА УРСР, ф. 15, оп. 1, спр. 3, арк. 44; Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 2.— С. 45.

панів-ляхів вигнати, а в першу чергу пана підкоморія київського, то знову було б все добре»³³.

Характерно, що в окремих випадках вже зазнавали помітних змін усталені світоглядні установки селян Правобережжя. Надзвичайно симптоматичною у цьому відношенні була скарга шляхтича К. Стецького в Овруцький гродський суд від 25 лютого 1684 р., де він писав, що селяни с. Мартиновичі заявили: «За Віслу ляхів слід прогнати, щоб їх тут і ноги не було»³⁴. Отже, йшлося про визволення з-під гніту польської шляхти та відновлення козацького устрою не лише на території того чи іншого села або навіть навколишньої місцевості, а всього Правобережжя.

Посилення соціальної активності селянсько-козацьких мас краю не пройшло непоміченим для найбільш далекоглядних представників панівних станів Речі Посполитої. Вони цілком правомірно проводили паралелі між повстаннями кінця XVII — початку XVIII ст. і визвольною війною українського народу 1648—1654 рр. Красномовно свідчить про це універсал польного гетьмана Ф. Потоцького шляхетським сеймикам (квітень 1701 р.): «Козацький полковник Палій прагне йти по слідах Хмельницького, який запалив факел селянської війни»³⁵. Проте, гадаємо, визнання гетьмана базувалося не лише на цих фактах. Не менш важливо було й те, що в 1688 і 1689 рр., а також у наступні часи керівник повсталого народу звертався до царського уряду з проханням прийняти Правобережжя під протекторат Російської держави³⁶. Під час повстання 1702—1704 рр. про свою прихильність справі єдності всіх українських земель заявляли козацькі полковники.

Концепція розвитку визвольного руху на Правобережній Україні у другій половині XVII—XVIII ст. була б однобічною без урахування його соціальних аспектів. Об'єктивною основою розвитку цього явища в правобережному регіоні, як і на Лівобережжі, були соціальні результати визвольної війни 1648—1654 рр. Відомо, наприклад, що внаслідок подій цих років на правому березі Дніпра було визволено 134 міста, 42 тис. сіл, слобід і хуторів³⁷⁻³⁸. Рішучого удару було завдано по великому феодальному землеволодінню. Так, протягом 1648—1654 рр. в Клеванському маєтку (Волинь) магната Чарторийського кількість дворів зменшилася з 780 до 386³⁹. Показовою в цьому плані є також динаміка зменшення феодальних власників у межах Київського воеводства (з 386 в 1640 р. до 280 в 1683 р.)⁴⁰. Натомість, за спостереженнями В. О. Маркіної, в районі правобережного Подніпров'я помітно зросла селянська земельна власність, формування якої об'єктивно впливало на інтенсивність і форми соціальної боротьби народних мас. «Саме в районах,— пише дослідниця,— де селяни виступали як фактичні, хоч і короточасні, власники землі, вони самі розпоряджались результатами своєї праці на таких землях і не виконували ніяких феодальних повинностей, класова боротьба... мала найбільш гострий характер і надовго затримала відновлення феодальної власності на землю, а введення панщини було відсунуто на 70—90-і роки XVIII ст.»⁴¹

³³ Там же, арк. 510.

³⁴ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 2.— С. 284.

³⁵ Załuski A. S. Epistolarum historiko-familiarum.— Т. 3.— S. 126.

³⁶ Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.— К., 1963.— С. 68; Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1879.— Т. 1.— С. 193, 194.

³⁷⁻³⁸ Ефименко А. Южная Русь: Очерки, исследования и заметки.— СПб, 1905.— Т. 1.— С. 69.

³⁹ Архив ЮЗР.— Киев, 1890.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 430—451; 1905.— Ч. 7.— Т. 3.— С. 187.

⁴⁰ Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст.— К., 1963.— С. 13; Архив ЮЗР.— Киев, 1886.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 486—505.

⁴¹ Маркіна В. А. Крестьяне Правобережной Украины: Конец XVII — 60-е годы XVIII ст.— Киев, 1971.— С. 24.

Соціальні мотиви були характерні, як правило, всім проявам народного руху на Правобережжі. Вже в інструкції П. Тетері чигиринському сотнику П. Березецькому (1664 р.), який направлявся послом до польського короля, відзначалося, що «чернь» бажає підданства Москви «для того лише, щоб не мати панів: вона не хоче, щоб вони тримали її під владою своєю і користувалися її працею»⁴². Це — не єдина згадка в документах. Під гаслом «бити ляхів і старост» проходило повстання під керівництвом Сулимки і Варениці⁴³, виступ І. Поповича у Паволоцькому полку і т. п.⁴⁴

Характерно, що представники панівного класу також змушені були зважати на соціальні настрої народу. В червні 1664 р. гетьман П. Тетеря підготував «Настанову» для послів, які направлялися на переговори з польським королем. Документ цікавий тим, що його зміст певною мірою відбив погляди представників козацького стану (в тому числі й рядових категорій) на вирішення окремих соціальних питань. У «Настанові» були такі пункти: знищення влади польської шляхти і орендарів в ряді староств Правобережжя (на жаль, їх назви не вказані); передача у власність козаків земельних угідь, що знаходилися в межах цих староств⁴⁵.

У традиційних формах реалізувалися соціальні настрої селянсько-козацьких мас Правобережжя на наступному етапі визвольної боротьби (80-і рр. XVII — початок XVIII ст.). Документи фіксують напади селян і рядових козаків на будинки польських магнатів і шляхти, знищення повстанцями правової і господарської документації маєтків, розподіл землі і майна феодалів⁴⁶. Симптоматичними були факти покаяння кріпосних селян. Ці процеси охопили навіть райони, де позиції польської шляхти залишалися досить міцними (Волинь і Західне Поділля)⁴⁷. Не випадково, мабуть, С. Палій називав Правобережжя «козацькою Україною»⁴⁸.

Поява на початку XVIII ст. нової форми соціального протесту — гайдамацького руху — знаменувала собою цілу епоху у розвитку антифеодалної і визвольної боротьби трудящих мас українських земель. Протягом багатьох десятиріч гайдамацький рух пройшов ряд етапів у своєму розвитку, де були спади і піднесення, поразки і перемоги. Незмінним залишалось лише діалектичне сплетіння соціального та етнічного, яскраво виражена тенденція до поглиблення соціальних засад цього історичного феномену, трансформація його в інші вияви антифеодалного протесту — з більш чіткими організаційними формами і вищою суспільною свідомістю учасників.

Виявлені матеріали надзвичайно скупо повідомляють про роль традицій визвольної війни 1648—1654 р. у розвитку гайдамацького руху. Нами знайдено лише один документ, який прямо свідчить, що ці традиції не були втрачені — вони живили боротьбу народу проти польських магнатів і шляхти. В записках ігумена Христоніпільського монастиря Корнелія Сорочинського (1766 р.), очевидно запеклого католика, міститься надзвичайно красномовне визнання про те, що «народ грецького віросповідання, найчисленніший на Україні в селах, що межують з Московією, Сербією, Січчю, Запоріжжям та ін., завжди, а особливо після повстання Хмельницького... був ворожим польському народові (шляхті.— В. С.) і тим, що об'єдналися із святою римською церквою, а прихильний і вірний православним через постійні з ними

⁴² Памятники, изданные временною Комиссией для разбора древних актов.— Киев, 1859.— Т. 4.— С. 442.

⁴³ Там же.— С. 410.

⁴⁴ ЦДАДА СРСР, ф. Розрядний приказ, Білогородський стіл, стб. 539, арк. 98.

⁴⁵ Памятники.— Т. 4.— С. 450.

⁴⁶ ЦДІА УРСР, ф. 15, оп. 1, спр. 9, арк. 1175; ф. 38, оп. 1, спр. 37, арк. 308, 326, 386.

⁴⁷ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 2.— С. 588—594, 612—614, 627—628.

⁴⁸ Там же.— С. 104—105.

зв'язки і багато спільних справ». Спинившись далі на характеристиці суспільно-політичного становища, яке склалося в краї, ігумен, зокрема, описав повстання, що охопило ряд Подніпровських староств. Селяни, за його словами, «здумали спосіб оборони на випадок нападу та змушування до унії. З цією метою обрали себе ватажками кількох козаків, і особливо одного на ім'я Захарій, в народі Харко, який сказав, що краще організовувати повстання, як це колись вчинив Хмельницький, і зараз усі селяни озброїлись»^{49–50}. На жаль, це єдина і досить глуха згадка про виступ селян Черкаського і Канівського староств, а також Смілянського, Жаботинського, Звенигородського, Чигиринського, Ольшанського, Городищівського і Корсунського ключів.

Однак це повідомлення не можна вважати вигадкою католицького священнослужителя. В кінці 60-х років XVIII ст. на Правобережжі визрівали умови для нового могутнього повстання. Про вибухонебезпечну ситуацію, яка склалася у краї, свідчить, зокрема, поява так званого Торчинського маніфесту 1767 р., що поширювався польською і українською мовами в ряді воеводств Речі Посполитої. Його автори, чутливо вловивши наближення масштабного народного руху, висунули ряд завдань (в соціально-економічній і політичній сферах), які передбачалося вирішити в ході майбутнього повстання⁵¹. Характерно, що як важливий аргумент в доказах своєї соціальної правоти укладачі документа використовували події історичного минулого, зокрема посилалися на визвольну війну 1648—1654 рр. під керівництвом Б. Хмельницького і вказували на зв'язки гетьмана з Косткою Наперським⁵². Це незначне вкраплення в тексті маніфесту, на нашу думку, несе досить важливе ідейне навантаження. Адже в повстанських документах заклик до єднання українських і польських трудящих мас обґрунтовувався справжніми історичними фактами. Автори маніфесту знаходили у традиціях визвольної війни джерела дружби обох народів, незважаючи на їх різну етнічну приналежність та відмінність у віросповіданні.

Як це не парадоксально, але численних фактів прямого зв'язку між Коліївщиною 1768 р. і подіями 1648—1654 рр. ми не знаходимо. Лише в епістолярії графа М. І. Панина зберігся лист від 20 лютого 1768 р. до малоросійського генерал-губернатора П. О. Румянцева. В ньому певний інтерес викликає згадка про те, що на Правобережній Україні було «розсеяное... возмутительное кг гайдамачеству сочинение некоего запорожского казака, именем Иван». Адресований «всем атаманам, до городовых и сельским собраниям» Смілянського дистрикту (очевидно, ключа), лист закликав «казаків и охотников, в каком ни есть гродке или селе, то они пусть готовятся, чтоб с нами за веру совокупиться»⁵³. Передаючи зміст листа, М. І. Панін особливо підкреслював ту його частину, де повідомлялося, що повстання передбачалося підняти «по примеру... Хмельницкого»⁵⁴.

Проте об'єктивно Коліївщина 1768 р. і визвольна війна 1648—1654 рр. були однотипними явищами (безперечно, аналогія тут відносна, що обумовлюється часовим фактором, рівнем організованості, різним масштабом цих подій та ін.). Насамперед слід врахувати, що обидва повстання мали визвольний характер і були спрямовані на закріплення етнополітичної єдності всіх українських земель. Як в роки визвольної війни⁵⁵, так і під час Коліївщини боротьба за єдність до-

^{49–50} Там же.— С. 24.

⁵¹ Торчинский манифест // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей.— М., 1956.— Т. 1.— С. 82—89.

⁵² Там же.— С. 84.

⁵³ Переписка графа Н. И. Панина с графом П. А. Румянцевым // Русский архив.— 1882.— № 1.— С. 57.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М., 1982.— С. 229, 230.

силь часто приймала форму війни за віру*. Так, у протоколі допиту, складеному в Київській губернській канцелярії (13 серпня 1768 р.), один з керівників повстання отаман Семен Неживий свої дії вмотивовував необхідністю «защиплення от поляков (шляхти.— В. С.) благочестия и недопущения к умервлению, не хотящих принять унию христианского народа...»⁵⁶. Майже аналогічно висловився на допиті отаман Павло Таран («для искоренения поляков за разорение ими благочестивых монастырей»⁵⁷). У згаданому вище «возмутительном сочинении» козака Івана також прямо говорилося, що «сие делается не за пожитки, ниже за сокровище, но единственно за веру христианскую, которую теперь притесняют и гонят»⁵⁸. Однак сплеск релігійних почуттів мас під час Коліївщини не можна пояснити лише суб'єктивними причинами. Вони мали значно глибші корені (згадаймо, наприклад, селянсько-козацькі повстання 20—30-х років XVII ст.) і підпорядковувалися, як правило, ідеї воз'єднання Правобережної України з іншими українськими землями.

Соціальний аспект подій Коліївщини характеризують три основні групи фактів: ті, що, по-перше, відтворюють фізичне знищення представників панівного класу, розподіл їх майна та землі; по-друге, реконструюють процес масового показачення селян і, по-третє, відбивають рівень розвитку соціальної практики повстанців. Усі вони глибоко традиційні і у своїй основі однотипні з аналогічними фактами часів визвольної війни⁵⁹. Разом з тим, на відміну від попередніх повстань у ході Коліївщини вперше спостерігалася різка радикалізація вимог повсталого народу. На порядок денний, зокрема, постало питання про ліквідацію всього панівного класу («знищите це гадюче кодро, тобто ваших панів»)⁶⁰, а також панщини та великого феодального землеволодіння («панщину відбувати ніколи більше не будете, жито і всякий хліб будете збирати на свою користь, сіно будете косити тільки для себе...»⁶¹).

Особливо стійкі стереотипи зберігало селянство Правобережної України на ідеалізований ним козацький стан. Навіть у 90-ті роки XVIII ст. в краї виникали і поширювалися чутки про відновлення козацтва, що не могло не викликати занепокоєння серед урядових кіл Петербурга. В листі від 18 квітня 1794 р. князь О. Безбородько писав С. Воронцову, що в середовищі українського селянства є лише «одне зерно неспокою, а саме: неохильність до поміщиків і деяка надія бути козаками, котрими багато хто з предків їх бували за Хмельницького»⁶².

Дослідження впливу традицій визвольної війни 1648—1654 рр. на розвиток антифеодальних рухів на Україні було б, безперечно, неповним без врахування такого важливого фактора, як фольклорна спадщина народу. В спеціальних працях вже зверталася увага на соціальну сутність усної народної творчості, вказувалося, що у піснях, думах, казках, прислів'ях безпосередньо відображалася світогляд трудящих, їх мораль та естетичні смаки⁶³. Крім того, варто відзначити, що в

* До речі, відзначимо, що в процесі розвитку визвольної боротьби на Правобережжі в кінці XVII—початку XVIII ст., а також у ході гайдамацького руху релігійні мотиви у виступах селянсько-козацьких мас майже не простежуються.

⁵⁶ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірн. документів.— К., 1970.— С. 422.

⁵⁷ Там же.— С. 426.

⁵⁸ Переписка графа Н. И. Панина с графом П. А. Румянцевым.— С. 57.

⁵⁹ Степанков В. С. Антифеодальная борьба крестьянства и казацких низов в годы освободительной войны (1648—1654): Автореф. дисс ... канд. ист. наук.— Киев, 1980.— С. 14, 16, 18.

⁶⁰ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірн. документів.— С. 470.

⁶¹ Цит. за: Дмитрев А. Гайдамаччина.— М., 1939.— С. 48.

⁶² Сборник РИО.— СПб., 1881.— Т. 29.— С. 272.

⁶³ Гусев В. В. Эстетика фольклора.— Л., 1967.— С. 16.

умовах масової неписьменності народу та монополії освітніх знань у руках панівного класу фольклор служив надійним засобом закріплення й передачі культурних та ідеологічних цінностей одного покоління до іншого, на його основі зростали патріотичні почуття мас. Відбиваючи реальні картини тогочасної дійсності, фольклорна спадщина створювала у суспільстві психологічну атмосферу невдоволення широких верств населення, своєрідно готувала і стимулювала розвиток народних рухів.

Дослідники підкреслюють велике значення української народно-поетичної творчості часів визвольної війни. На їх думку, такі риси цих пісень, як правдивість, глибока ідейність, виразність художніх образів, простота мови ставлять їх «на чільне місце серед українських історичних пісень дожовтневої доби взагалі»⁶⁴. Особливо широко в історичному епосі того періоду представлені думи та пісні про Б. Хмельницького та його сподвижників М. Кривоноса, І. Богуна, Д. Нечая⁶⁵. Виникли вони, безперечно, по свіжих слідах подій визвольної війни, але, поступово обростаючи новими подробицями та додатковими ідейними нашаруваннями, у багатьох варіантах поширювалися в різних районах українських земель протягом другої половини XVII—XVIII ст. Співзвучні соціальним настроям широких верств трудящих, їх надіям і сподіванням вони користувалися великою популярністю серед селян, козаків, міського населення. Їх значення особливо зростало напередодні або в роки великих народних повстань чи значних історичних подій. Відомо, наприклад, що думи про Б. Хмельницького співали надвірні козаки м. Умані, які під час Коліївщини перейшли на бік повстанців М. Залізняка⁶⁶. Велику популярність пісень про Б. Хмельницького серед селянства відзначав у своїх записках польський шляхтич Ф. Макульський, який подорожував в кінці 80-х років XVIII ст. по Правобережній Україні (характерно, що у проектах вирішення селянського питання він пропонував навіть під страхом смерті заборонити їх співати)⁶⁷.

В цілому традиції часів визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., які були одним з важливих факторів передачі соціального досвіду народу від одного покоління трудящих до іншого, відіграли значну роль у розгортанні масових антифеодальних рухів у різних районах України. Особливо помітно впливали на активізацію соціальної боротьби традиційні світоглядні установки щодо справедливого вирішення земельного питання (ідея про так звану займанщину), які поширювалися в роки визвольної війни. До кінця XVIII ст. не припинялося покозачення селянських мас України, корені якого сягають ще в попередні століття. На Правобережжі соціальна боротьба поряд із своїм основним завданням виконувала важливу функцію у визвольному русі, який втягнув у свою орбіту практично всі групи українського етносу.

Одержано 01.09.90.

В статтє освещен широкий круг вопросов, связанных с влиянием традиций освободительной войны 1648—1654 гг. на развитие антифеодальных движений на Украине. Прослеживается изменение общественных стереотипов крестьян и казаков на проблему «земли и воли», показано, как эта главнейшая проблема феодального периода преломлялась через призму социальных и освободительных задач в борьбе крестьянско-казацких масс украинских земель во второй половине XVII—XVIII вв.

⁶⁴ Грицай М. С., Бойко В. Г., Дунаєвська Л. Ф. Українська народно-поетична творчість.— К., 1983.— С. 130.

⁶⁵ Історичні пісні.— К., 1961.

⁶⁶ Уманская резня: Записки Вероники Кребс.— К., 1879.— С. 17.

⁶⁷ Materiały do dziejów sejmu czterdetniego.— Wrocław.— Т. 1.— С. 80—87, 96—110.